

УДК 271.2-788(234.425.21)

СЕРГІЙ ШУМИЛО

головний редактор альманаху «Афонська спадщина»,
директор Міжнародного інституту афонської спадщини
(Київ, Україна), institute@afon.org.ua

РУСЬКА УСПЕНСЬКА ЛАВРА НА АФОНІ ТА АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ

Зародження чернецтва в Русі відбувалося за безпосереднього впливу афонських монастирів. Невдовзі після хрещення на Святій Горі з'явилася руська обитель на честь Успіння Богородиці, також відома як Ксилургу. Виявлений в архіві Великої лаври акт за 1016 р. засвідчує, що тоді на Афоні вже існував руський монастир, настоятелем якого був ігумен Герасим. Про нього згадано в документах від 1030, 1048 і 1070-х рр., що збереглися в архіві афонського Пантелеймонівського монастиря. Досі немає достеменних відомостей, де саме на Святій Горі прийняв чернечий постриг засновник Києво-Печерської лаври Антоній Печерський. Вивчення історії Ксилургу дає підстави вважати, що «батько» руського чернецтва перебував саме тут. Як і Київська лавра, цей монастир було присвячено Успінню Богородиці, що також вказує на певний зв'язок між ними. Традиція присвячувати центральні храми саме Успінню Богородиці поступово поширилася по всій Русі. В акті від 1048 р. візантійський імператор Константин IX Мономах назвав Ксилургу «царською лаврою», закріпивши за обителлю відповідні привілеї. Документи XII ст. однозначно свідчать, що у цьому монастирі жили вихідці з Русі. Так, в описі майна від 1142 р. згадано 49 «русських книг», натомість про грецькі взагалі не йдеться. Це вказує не лише на національність насельників обителі, але й на одне з можливих їх занять – книгопереписування.

Ключові слова: Афон, Ксилургу, Антоній Печерський, Русь, Київ, чернецтво, монастир.

Духовна традиція Русі нерозривно пов'язана з давньоруськими монастирями, що ведуть свою спадкоємність від Афону як усе-православного центру чернецтва й аскетизму. Установлені за часів «батька» руського чернецтва преподобного Антонія Печерського, ці тісні зв'язки впродовж історії постійно розвивалися та міцніли. Особливо важливим було становлення під впливом Афону Києво-Печерського монастиря, який став свого роду «розсадником» і центром чернецтва, духовності, книжності, культури, просвітництва всієї

Русі¹. Дослідженнями з історії руського чернецтва на Святій Горі займалися В.Мошин, А.Соловйов, А.Тахиаос, М.Бібіков, О.Толочко, П.Кузенков, С.Шумило та ін.² Важливим поштовхом до студіювань у цьому напрямі стало видання Пантелеймонівським монастирем актів, які зберігаються в архіві цієї афонської обители³. Проте тема й досі залишається маловивченою.

Акт від 1016 р. й руська обитель на Афоні

Незважаючи на тривале існування в Русі християнської громади, її повноцінний розвиток почався лише після Володимирового хрещення і проголошення християнства офіційною релігією. Відтоді й доволі швидко міцніла чернецька традиція. Так, київський митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» (1037–1043 рр.) стверджував, що вже у часи Володимира в Києві «монастиреве на горах сташа, черноризци явишася»⁴.

Відправлені наприкінці X ст. в Русь із Візантії та Болгарії ієрархи, священники, монахи принесли сюди відомості як про віровчення, літургійно-канонічну практику, так і про географію святих місць, у тому числі про Афон. Інформація ця, імовірно, лягла на вже підготовлений ґрунт: про Святу Гору розповідали після повернення на Батьківщину воїни руських загонів, які воювали у складі візантійських військ, грецькі, слов'янські, варязькі торговці.

Тоді ж на Афоні з'явилися киеворуські прочани та ченці. Не виключено, що це були посланці київського князя і його дружини – візантійської принцеси Анни. До того ж часу афонські перекази відносять і заснування тут князівським подружжям першого руського монастиря⁵. Утім точних

¹ *Присёлков М.Д.* Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.17, кн.3. – Санкт-Петербург, 1912. – С.186–197.

² *Мошин В.А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры / Сост. А.Ф.Литвина, Ф.Б.Успенский. – Т.П, кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.309–478; *Соловьёв А.В.* История русского монашества на Афоне // Записки Русского научного института в Белграде. – Вып.7. – Белград, 1932. – С.137–156; *Тахиаос А.-Э.* Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет // Афонское наследие. – Вып.3/4. – К.; Чернигов, 2016. – С.10–19; *Бибиков М.В.* Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства: Междунар. науч. конф. в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русских монахов на Святой Горе Афон. – Москва, 2017. – С.17–40; *Кузенков П.В.* Святая Гора Афон в русско-византийских отношениях IX–XV вв. // Там же. – С.41–54; *Толочко А.П.* Клим Смолятич после низвержения из митрополии // Хорошие дни: Памяти Александра Степановича Хорошева. – Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва, 2009. – С.547–551; *Шумило С.В.* Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // Афонское наследие. – Вып.5/6. – К.; Чернигов, 2017. – С.46–82; *Shumilo S.* The First Russian Monks on Mount Athos // Mount Athos and Russia: 1016–2016 / Eds N.Fennel, G.Speake. – Oxford, 2018. – P.23–44.

³ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. – К., 1873.

⁴ *Розов Н.Н.* Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // Slavia: Časopis pro slovanskou filologii. – Roč.XXXII. – Seš.2. – Praha, 1963. – S.165.

⁵ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. – С.85; *Карамзин Н.* История государства российского. – Т.4. – Москва, 1816. – С.165, прим.629; *Димитријевић Ст.* Документа Хиландарске архиве до XVIII в. // Споменик Српске Краљевске академије. – Т.55. – Београд, 1922. – С.23; *Парфений (Агеев).* Сказание

документальних свідчень щодо цього не збереглося. В архіві Пантелеймонівського монастиря найдревніші акти, які стосуються святогірської обителі, належать до 1030 й 1048 рр. Із них ми дізнаємося, що руський Свято-Успенський Богородичний монастир, відомий як Ксилургу (гр. «ξυλουργός» – «тесля, деревороб»), до 1030 р. вже мав статус ігуменарія (акт 1)⁶, а в указі візантійського імператора Константина IX Мономаха від 1048 р. його названо «царською лаврою» (акт 3)⁷.

Через численні пожежі та розорення обителі більш давні документи не збереглися. З огляду на відсутність в архіві відповідних актів, дослідники тривалий час сумнівалися в достовірності святогірського переказу про походження руського чернецтва на Афоні й заснування тут першого монастиря за часів князя Володимира. Однак у 1930-х рр. в архівах Великої лаври Св. Афанасія французьким візантиністам, які займалися пошуком і виданням древніх актів афонських обителі, удалося виявити невідомий до того часу документ⁸, що підтверджував більш давнє походження руського монастиря. Зокрема у святогірському акті за лютий 1016 р. з архіву Великої лаври (скриня 1, док. 173, пергамент) стоять підписи 21 ігумена афонських обителі, і серед них – тринадцятим – руського: «Герасим монах, милістю Божою пресвітер та ігумен обителі Роса, засвідчуючи, власноручно підписав» («Γερασῖμος μ(ονα)χ(ος) ελε(φ) θ(εο)ῦ πρεσβυτερος κ(αι) ηγουμενος μονις του Ροσ»⁹).

На думку В.Мошина, А.Тахиаоса та інших дослідників афонських архівів, у документі від 1016 р. йдеться саме про перший руський святогірський монастир, пізніше відомий як Ксилургу¹⁰. Як відзначає А.Тахиаос, «аж ніяк не можна сумніватися в тому, що тут перед нами – свідчення про існування руського монастиря на Святій Горі. У ту епоху русинів і їхню країну позначали грецькою мовою невідмінюваним власним ім'ям «Рос» (Ῥῶς), уперше згаданим у документі константинопольського патріарха Фотія в 867 р.»¹¹.

Отже акт від 1016 р. однозначно підтверджує заснування руського монастиря на Афоні ще у часи князя Володимира. І хоча сам він підписаний за півроку по смерті київського володаря, немає сумнівів, що обитель з'явилася

о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой земле. – Т.1. – Москва, 2008. – С.389; Горский А.В. О сношениях русской церкви со святогорскими обителями до XVIII столетия // Прибавления к творениям святых отцов в русском переводе. – Ч.6. – Москва, 1848. – С.131–132; Краткая историческая записка о монастыре русском св. великомученика Пантелеймона, находящемся на Св. Афонской горе // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – №4, отд.ІV. – Москва, 1846. – С.11; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315.

⁶ Архив русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне (далі – АРІМА). – Оп.16. – Д.1. – Ед.хр.А000395. – Л.1–1 об.

⁷ Там же. – Д.3. – Ед.хр.А000400. – Л.1–6.

⁸ Зберігається в архіві Великої лаври преподобного Афанасія Афонського (скр.1, док.173). Виконаний на пергаменті, на зворотному боці є написи грецькою мовою: одна – XIV, дві – XIX ст.

⁹ Actes de Lavra / Ed. par G.Rouillardet, P.Collomp. – Vol.I. – Paris, 1937. – №18. – P.51–52; Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachrysanthou D. Actes de Lavra. – Vol.1. – Paris, 1970 (Archives de L'Athos, 5). – P.151–155.

¹⁰ Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315–316; Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.14–15.

¹¹ Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.14–15.

задовго до того. Це припущення стверджує й той факт, що підпис руського ігумена стоїть тринадцятим із двадцяти одного. На Афоні підписи зазвичай ранжуються у відповідності до статусу святогірських обителів, тож така позиція свідчила про відносно немолоде походження руського монастиря.

Окрім акта від 1016 р. є й низка опосередкованих свідчень, що підтверджують думку про заснування руського монастиря на Афоні за часів князя Володимира. Так, у літопису за 1496 р. стверджувалося, що «из старини монастыр святого Пантелеймона в Светей Горе строение бяше прежних великих князей Руских от великого Володимере»¹². Також і в матеріалах архіву афонської Хиландарської обителі за 1583 р. простежувався цей переказ. Зокрема у зверненні до Івана Грозного, говорячи про Пантелеймонівський монастир, відзначалося: «Понеже строение и почете есть святого князя Владимира, и в наших странах похвала царству ти»¹³. Документ підписали святогірський прот Пахомій і всі афонські старці. На думку А.Тихаюса, це повідомлення запозичене зі старіших актів, які не збереглися до наших днів, та «належить до давньої слов'янської традиції, котра відродилася у XVI ст.»¹⁴. І хоча самі ці згадки XV–XVI ст. про заснування й облаштування князем Володимиром руського монастиря на Афоні не можуть служити прямим підтвердженням такої версії, однак у контексті святогірського акта від 1016 р. вони виступають важливим доповненням до наявних відомостей.

Руська лавра на Афоні як центр духовної просвіти

Наступником згаданого під 1016 р. ігумена Герасима був, очевидно, Феодул, який залишив свій підпис на взаємному акті обителів Есфігмен і Ксилургу за 1030 р. Про це відомо з відповідного документа, що зберігається в архіві Пантелеймонівського монастиря¹⁵. Так, починаючи зі вказаного року до найменування «обитель росів» приєднується назва: «Богородиці Ксилургу». Утім з акта прота Павла за 1081 р. бачимо, що настоятель руського монастиря Кіріак і далі за традицією продовжував підписуватись як «ігумен монастиря Роса»¹⁶.

Свого найбільшого розквіту руська обитель на Афоні досягла за часів сина Володимира – великого князя київського Ярослава¹⁷. Про це можемо

¹² Карамзин Н. История государства российского. – Т.4. – С.165, прим.629; Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. – С.85; Краткая историческая записка о монастыре русском св. великомученика Пантелеимона, находящемся на Св. Афонской горе. – С.11; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315.

¹³ Димитријевић Ст. Документа Хиландарске архиве до XVIII в. – С.23; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315.

¹⁴ Тихаюс А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.14.

¹⁵ АРПМА. – Оп.16. – Д.1. – Ед.хр.А000395. – Л.1–1 об.

¹⁶ Actes de Xeropotamou / Ed. J.Vomparie. – Paris, 1964 (Archives de L'Athos, 3). – P.57–64. – №6; Кузенков П.В. Святая Гора Афон в русско-византийских отношениях (IX–XV века) // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства...; Данилов мужской монастырь, 2017. – С.45.

¹⁷ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. – С.11; Леонид (Кавелин). Историческое обозрение афонских славянских

судити за документами від 1030, 1048, 1070 й 1142 рр. Так, в акті від 1048 р., як уже зазначалося, візантійський імператор Константин IX Мономах назвав її «царською лаврою»¹⁸. Цей факт дозволяє припустити, що вона від початку формувалася не як келія або скит, але була заснована (та узаконена імператорським хрисовулом) як монастир («лавра») в рамках дипломатичних відносин між візантійськими імператорами й київськими князями.

Із цього ж документа дізнаємося, що руський монастир у спірних питаннях міг безпосередньо звертатися до самого імператора, оминаючи протат Святої Гори, що було заборонено іншим афонським обителям. У той період він мав розвинене господарство з працівниками, пристань, судна, ріллю, млин, дорогу від пристані до монастиря.

Документи XII ст. однозначно свідчать, що тут жили вихідці з Русі. Зокрема в описі майна монастиря Ксилургу від 1142 р. згадано про 49 «руських книг» (причому про грецькі не йшлося)¹⁹. Це вказує не лише на національність насельників обителі, але й на одне з можливих їх занять – переписування книг²⁰. Також є інформація про богослужбове начиння: «руська золота епитрахиль», «руський плат (енхирій) накидний ... і другий старий руський», «руський посуд», «руська шапка» («ἐπιτραχίλιον χρυσοῦν ρουσοκον», «ἐνχειρίν ... βλατ(ιον) ρουσί(κον) ... (καὶ) ἔτερ(ον) παλαι(ὸν) ρουσί(κον)», «λεκάνι ρουσοκον», «κάπ(α) ρουσί(κη)»)²¹. В акті від 1169 р. Ксилургу прямо названо «монастирем русів» («Ἐυλοῦργοῦ μονῆ ἦτοι τῶν ρουσοῶν»)²².

Із документа також випливає, що монастир уже давно належить русам. Ігумен Лаврентій у 1169 р. так говорив про монахів-русів: «Неможливо забрати її (тобто обитель – С.ІІІ.) у нас і віддати іншому, оскільки в ній ми постригались та багато потрудилися над її охороною, облаштуванням, і в ній померли отці та сродники наші, які утримували нас і давали нам засоби для життя»²³. Зрозуміло, що у Ксилургу до того часу могло змінитися вже не одне покоління руських монахів. Отже, незважаючи на фрагментарні свідчення джерел, можна сказати, що цей монастир існував упродовж XI–XII ст. і мав певні земельні володіння²⁴.

Таким чином, названа в документі від 1016 р. «обитель Роса» й була тим самим «монастирем Ксилургу» («Деревороб»), акти якого від 1030, 1048, 1070, 1142 рр. дійшли до нашого часу, і про початкову належність котрого руським ченцям свідчить акт протата від 1169 р. По суті, це була найдревніша

обителей: болгарской – Зографа, русской – Русика, сербской – Хилендаря и отношений их к царствам Болгарскому, Русскому и Сербскому, – от основания сих обителей до текущего столетия. – Одесса, 1867. – С.3; *Мошин В.А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.317–319.

¹⁸ АРПМА. – Оп.16. – Д.3. – Ед.хр.А000400. – Л.1–6.

¹⁹ Там же. – Д.6. – Ед.хр.А000406. – Л.1–2.

²⁰ *Соловьёв А.В.* История русского монашества на Афоне. – С.142; *Тахиаос А.-Э.* Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.16–17.

²¹ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. Пантелеимона. – С.51–67.

²² АРПМА. – Оп.16. – Д.7. – Ед.хр.А000376. – Л.1–8.

²³ Там же.

²⁴ *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. – Санкт-Петербург, 2001. – С.195; *Его же.* Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников. – С.19–21.

києворуська православна обитель не лише на Афоні, але й у світі, заснована невдовзі після хрещення Русі²⁵.

Успенська лавра на Афоні стала центром духовної просвіти для Русі²⁶. Тут функціонував скрипторій, де перекладали й переписували книги. З опису від 1142 р. дізнаємося, що деякі з них були кириличними, інші ж – глаголичними. Саме з цієї обители походить одна з найдавніших пам'яток глаголичного письма – так зване «Маріїнське Євангеліє» («Codex Marianus») XI ст. Його основну частину (171 арк.) у 1840-х рр. у Ксилургу виявив В.Григорович. По смерті дослідника пам'ятка надійшла до Румянцевського музею в Москві (нині Російська державна бібліотека), де зберігається й понині. Те, що цей цінний зразок давньослов'янської писемності зберігався в руському монастирі на Афоні, свідчить про важливе значення Ксилургу як духовно-культурного центру.

На Афоні було виявлено й інші важливі пам'ятки стародавньої слов'янської літератури. Зокрема одну з найбільш ранніх, писаних кирилицею, – київські фрагменти повчань св. Кирила Єрусалимського²⁷. Крім того, тут знайдено так звані «Аркуші Ундольського» – два кириличних аркуші XI ст., що містять уривок з Євангелія-Апракос²⁸, а також «Саввину книгу» – кириличний старослов'янський орнаментований рукопис XI ст.²⁹

Преподобний Антоній Печерський на Афоні

За часів Русі проща до святих місць стала доволі поширеною традицією, котра сприймалася як свого роду аскетичний подвиг³⁰. На думку Є.Голубинського, від моменту зародження християнства та чернецтва «виникла в нас і традиція здійснювати паломництва на Святу Гору Афон»³¹.

Одним із таких прочан був уродженець Чернігівської землі Антоній Печерський – засновник руського чернецтва та Києво-Печерської лаври.

²⁵ Шумило С.В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю... – С.46–82.

²⁶ Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.317; Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.17.

²⁷ Ильинский Г. Значение Афона в истории славянской письменности // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – XI, 11; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.311.

²⁸ Карский Е.Ф. Листки Ундольского, отрывок Кирилловского евангелия XI в. – Санкт-Петербург, 1904; *Его же*. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – Москва, 1962. – С.569–603; Щелкин В.Н. Листки Ундольского // Сборник статей, посвященных Ф.Ф.Фортунатову. – Варшава, 1902. – С.249–269; Срезневский И.И. Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллическими. – Санкт-Петербург, 1866. – С.43–44; Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. – Ч.1: Древнейшие памятники. – Санкт-Петербург, 1904. – С.25–28.

²⁹ Саввина книга: Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII в. – Ч.1: Рукопись. Текст. Комментарии. – Москва, 1999.

³⁰ Шумило С.В. Уявлення про Київ як «другий Єрусалим» в церковно-суспільній думці Русі-України // Із Києва по всій Русі: Збірник матеріалів III всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі, 25 листопада 2013 р. – Ч.2. – К., 2013. – С.214–215.

³¹ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома. – Москва, 1901. – С.742.

Про його перебування на Афоні «Повість временних літ» розповідає під 1051 р. (у зв'язку з поставленням у Києві митрополита Іларіона)³², але, безсумнівно, сама його подорож відбулася набагато раніше. У деяких джерелах ідеться про дві мандрівки: за правління київського князя Володимира (коли Антоній прийняв чернечий постриг і пізніше отримав благословення повернутися та стати засновником чернечого життя у себе на Батьківщині), і під час смуту в Києві після смерті князя (1015 р.)³³.

Цей подвижник має особливе значення у сонмі святих і здавна шанується як «начальник» усіх руських монахів. Однак, незважаючи на таке центральне значення преподобного Антонія в історії Русі, збережені свідчення про нього доволі скупі й суперечливі. Оригінальне розлоге життє до наших днів не збереглося. Про нього лише є згадки в різних джерелах. А короткі проложні житійні списки більш пізніх часів не розкривають усі «білі плями» його біографії. Докладні дослідження з цього питання проводили О.Шахматов, С.Розанов, В.Пархоменко, Ю.Артамонов та ін.³⁴ Нещодавно І.Жиленко не тільки проаналізувала всі наявні джерела, гіпотези, але й опублікувала різні житійні списки та літописні статті про Антонія³⁵.

Особливо мало інформації про період перебування його на Святій Горі. Останнім часом у науково-популярній літературі утвердилася думка, нібито тут Антоній Печерський подвизався у грецькому монастирі Есфігмен, на підтвердження чого згадують про невеличку печерку-грот із надбудованою над нею наприкінці ХІХ ст. церквою Св. Антонія Есфігменського. Однак чи дійсно ця печера належала київському святому? І чи справді Антоній Есфігменський тотожний Антонієві Печерському? Означені питання до цього часу залишаються відкритими, оскільки вагомих доказів «есфігменської гіпотези», що поширилася з середини ХІХ ст., представлено так і не було.

Окрім печери Антонія Есфігменського існувала на Афоні у ХVIII–ХІХ ст. й інша печера, яку також приписували Антонієві Печерському, – неподалік від Великої лаври Св. Афанасія. Про неї згадується в паломницьких звітах чернігівського ієромонаха Іполита (Вишенського)³⁶.

³² Повесть временных лет / Подг., пер. и комм. Д.С.Лихачёва. – Санкт-Петербург, 2007. – С.68–69.

³³ Шахматов А.А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. – Санкт-Петербург, 1897. – С.818–824; Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.6, кн.3/4. – Санкт-Петербург, 1901; Кн.1/4. – Санкт-Петербург, 1902; Преподобный Антоний Печерский: Джерела і матеріали / Уклад. І.В.Жиленко. – К., 2015. – С.89–186.

³⁴ Шахматов А.А. Житие Антония Печерского и Киевская летопись // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – Март. – С.105–149; Его же. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.257–289; Розанов С.П. К вопросу о Житии прип. Антония Печерского // Известия Отделения русского языка и словесности. – Вып.19/1. – Санкт-Петербург, 1914. – С.34–46; Пархоменко В.А. В какой мере было тенденциозно несохранившееся древнейшее «Житие Антония Печерского»? // Там же. – С.237–242; Артамонов Ю.А. К истории Жития Антония Печерского // Средневековая Русь. – Вып.3. – Москва, 2001.

³⁵ Преподобный Антоний Печерский: Джерела і матеріали. – С.35–73.

³⁶ Розанов С. Путешествие иеромонаха Иполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 гг.) // Православный палестинский сборник. – Вып.61. – Санкт-Петербург, 1914. – С.101–118; АРПМА. – Оп.42. – Д.793. – Ед.хр.А003763. – Л.224–225.

Були спроби прив'язати перебування Антонія Печерського й до грузинського монастиря Іверон³⁷.

На думку дослідників, прочани з теренів Російської імперії, які активно приїжджали на Афон у XIX ст., самостійно намагалися відшукати місце подвигу шанованого святого³⁸. Але якщо Велика лавра відмовилася визнати паломницьку ідентифікацію печери, що знаходилася в її межах, то обитель Есфігмен – дозволила росіянам звести у середині XIX ст. над печерою храм в ім'я Антонія Есфігменського.

Автором «есфігменської легенди» вважається ієромонах Іаков Неаскитіот (або Іаков Ватопедський, також Іаков Святогорець, Новоскитський), який близько 1840 р. вперше склав житіє Антонія Есфігменського, включивши до нього переказ про благословення його на чернечий подвиг есфігменським ігуменом Феоктистом³⁹. Рукопис цього тексту був анонімним⁴⁰, але А.Муравйов атрибутував його під час перебування в Есфігменській обителі в 1849 р.⁴¹

Цей есфігменський життєпис у первісному своєму варіанті мав істотні хронологічні неточності⁴², тож мимоволі виникало питання: чи про одного й того самого преподобного говорять грецьке та руське житія? Так, у відповідності з грецькою версією, Антоній був не русином, а греком, і прийшов у монастир у 973 р., а сам постриг прийняв двома роками пізніше від есфігменського ігумена Феоктиста. Однак руські списки житія однозначно стверджують, що Антоній Печерський був русином, народився 983 р. в Любечі на Чернігівщині. Таким чином, грек Антоній Есфігменський ніяк не може бути тотожним любечанину Антонію Печерському, оскільки перший прийшов до Есфігмена на 10 років раніше, ніж народився другий. Найбільш імовірно, що Антоній Есфігменський дійсно міг жити й навіть подвизатись у відомій печері на схилі Самарської гори неподалік від сучасної Есфігменської обителі. Але немає жодних підстав ототожнювати його з Антонієм Печерським.

Згодом в Есфігменському монастирі неодноразово редагували свій життєпис Антонія, намагаючись зняти неточності та привести у відповідність до руських джерел⁴³. Виникали нові «хронологічні подробиці», які, поряд з сучасними накопиченими помилками та варіантами, значно ускладнюють

³⁷ Кирион. Культурная роль Иверии в истории Руси. – Тифлис, 1910. – С.89–90.

³⁸ Бибииков М.В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников. – С.20–22.

³⁹ Там же. – С.18–23.

⁴⁰ Lampros S. Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos. – Vol.2. – Cambridge, 1900. – P.518, 575. Копія тексту «кодекса 0.4.24», зроблена в 1842 р. ієродияконом Даниїлом Ватопедським, відома в Києві (див.: Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1878. – С.155).

⁴¹ Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849–1850 гг. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1851. – С.205–206.

⁴² Thomson F. Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction // Byzantinoslavica. – 1995. – Т.56. – P.666; Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – Москва, 1901–1902. – С.570–571; Бибииков М.В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле... – С.18–22.

⁴³ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – Москва, 1901–1902. – С.570–571.

наукове датування життєпису⁴⁴. Так, однією з останніх редакцій уводиться в обіг нова дата – 1035 р., коли святий начебто був пострижений у малу схиму ігуменом Феоктистом II, будучи вже літньою людиною (52 роки). Як видно, вік Антонія підігнано до руських джерел. Автором нової «есфігменської версії» життя Антонія став К.Дукакіс, який уперше опублікував його 1893 р. у «Великому синаксаристі» під назвою «Житіє блаженної пам'яті отця нашого Антонія Руського Есфігменіта»⁴⁵.

Посилаючись на виниклу в Есфігмені легенду, у 1895 р. тамтешній настоятель архімандрит Лука Агіограф звернувся до Київської духовної консисторії з проханням про заснування в Києві подвір'я Есфігменського монастиря з каплицею в ім'я преподобних Антонія, Афанасія та Григорія⁴⁶. Однак консисторія, що засідала під головуванням церковного історика протоієрея П.Лебединцева, 24 червня 1895 р. не ухвалила позитивного рішення через відсутність достатньо переконливих для цього підстав. Зокрема у висновку констатувалося: «Про перебування й постриг преподобного Антонія Печерського в афонському Есфігменському монастирі немає ані запису, ані переказу в літописах і Печерському патерику [...] Переказ про постриг преподобного Антонія в Есфігменському монастирі вперше отримано в Києво-Печерській лаврі в 1851 р. від ігумена цього монастиря, який прибув до Росії збирати пожертвування, і з того часу не доведено жодним історичним документом. Історично ж відомо, що древній Есфігменський монастир був на іншому місці, але розвалений обвалом сусідньої гори»⁴⁷. Остаточо питання було знято синодським указом від 12 жовтня 1895 р. на ім'я митрополита київського й галицького Іоаннікія, де на підставі викладеного вище відмовлялося у задоволенні прохання настоятеля Есфігменського монастиря⁴⁸.

Відомий дослідник історії та рукописів Афону єпископ Порфирій (Успенський) у 1846 р. ретельно вивчив усі наявні в бібліотеці Есфігмена документи й акти, але жодного реального підтвердження «есфігменській гіпотезі» так і не знайшов. За його словами, раніше 1840-х рр. в обителі немає ніяких слідів про нібито перебування тут преподобного Антонія, у жодному акті Есфігменського монастиря, у тому числі в неодноразових проханнях про милостиню, адресованих російським царям, до середини XIX ст. ніколи не згадувалося про такий важливий зв'язок Есфігмена з Руссю⁴⁹.

Нічого не повідомляється про Антонія і в «Історії Афону», складеній есфігменським ігуменом Феодоритом (помер після 1824 р.)⁵⁰. Крім того, про це мовчить і В.Григорович-Барський (1701–1747 рр.), який детально описав

⁴⁴ Ο Μέγας Συναξαριστής της Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας... – Τ.Ζ. – Ἀθήναι, 1973. – Σ.204–207; Бишков М.В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле... – С.21–22.

⁴⁵ Μέγας Συναξαριστής τῶν Ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Ἰουλίον ἑορταζομένων, Ἰούλιος Κς, εκδ. Κων. Δουκᾶκης. – Ἀθήναι, 1893. – Σ.145–172.

⁴⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1055. – Спр.140. – Арк.1–9.

⁴⁷ Там само. – Арк.4–6.

⁴⁸ Там само. – Арк.9.

⁴⁹ Порфирій (Успенський). Первое путешествие в афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. – Ч.II, отд.1. – К., 1877. – С.243–244.

⁵⁰ Див.: Там само. – С.243.

у XVIII ст. Есфігменський монастир та печери відлюдників на Самарській горі, де пізніше «з'явиться» «печера преподобного Антонія»⁵¹. На думку єпископа Порфирія, якби у середині XVIII ст. легенда про перебування його в Есфігмені вже побутувала, то такий сумлінний описувач Афону, як В.Григорович-Барський, обов'язково згадав би про це.

У подальшому сумніви щодо достовірності «есфігменської легенди» висловлювали архімандрит Антонін (Капустін), котрий вивчав обителі Святої Гори в 1859 р.⁵², архімандрит Леонід (Кавелін)⁵³, Є.Голубинський⁵⁴, київські митрополити Філарет (Амфітеатров)⁵⁵, Інокентій (Борисов)⁵⁶ та ін. Усі вони, незалежно один від одного, дійшли висновку, що есфігменський життєпис і пред'явлена есфігменцями печера – не автентичні й були «винайдені» напередодні приїзду в 1845 р. на Святу Гору великого князя Костянтина Миколайовича з метою привернути увагу високопоставлених російських паломників до їхньої обителі та її матеріальних потреб.

На переконання Є.Голубинського, цей переказ есфігменці вигадали, аби поставити свій монастир під патронат Російської імперії, отримавши звідти щедрі пожертви для відновлення обителі, яка на той час перебувала в дуже скрутному становищі⁵⁷. Таку ж думку обстоював і єпископ Порфирій (Успенський). За його словами, «есфігменська вигадка виявилася як ніколи вдалою», завдяки чому монастир отримав тоді з Росії чимало коштів і зміг на них відбудувати келії, братські корпуси, а також деякі з храмів, що стояли у занедбаному стані⁵⁸.

Французький історик, видавець афонських документів Ж.Лефор у 1970-х рр. ретельно опрацював архів Есфігмена, опублікувавши збережені акти візантійського періоду в багатотомній серії «Архіви Афону». Вивчивши всі наявні джерела та літературу з історії монастиря, він також дійшов висновку, що «есфігменська легенда» про Антонія Печерського вперше виникла близько 1840 р. Нічого більш давнього з цього питання він не виявив⁵⁹.

Відзначимо, що окрім доволі пізніх переказів про існування Антонієвих печер біля Великої лаври Св. Афанасія, Іверона та Есфігменського монастиря, на Афоні є ще одна легенда про те, що майбутній «батько» руського чернецтва спочатку подвизався на Святій Горі не у грецькому, а саме в руському монастирі Успіння Богородиці (Ксилургу/Деревороб)⁶⁰. Як писав ар-

⁵¹ Второе посещение святой Афонской горы Василием Григоровичем-Барским, им самим описанное, более подробное, с 32-мя собственноручными его рисунками и картою Афонской горы. – Санкт-Петербург, 1887. – С.224–225.

⁵² Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – К., 1864. – С.225–228, 293–296.

⁵³ АРПМА. – Оп.42. – Д.793. – Ед.хр.А003763. – Л.224–225; Леонид (Кавелин). Историческое обозрение афонских славянских обителей... – С.3.

⁵⁴ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – С.570–571.

⁵⁵ Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – С.225–228, 293–296.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1055. – Спр.140. – Арк.1–9.

⁵⁷ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – С.570–571.

⁵⁸ Порфирий (Успенский). Первое путешествие в афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. – С.243–245.

⁵⁹ Lefort J. Actes de'Esfigmenos. – Paris, 1973 (Archives de L'Athos, 6). – P.16–17.

⁶⁰ Шумило С.В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю... – С.46–82.

хімандрит Антонін (Капустін), «від деяких святогорців мені довелося чути, що прп. Антоній Печерський, найімовірніше, жив у давньоруській обителі афонській, відомій під ім'ям «Деревороб», та ним, можливо, і заснованій»⁶¹. У виданому в 1867 і 1895 рр. путівнику по Афону в опису Ксилургу згадується давній переказ про те, що Антоній подвизався саме у цьому монастирі⁶².

Ця думка настільки усталася серед братії афонського Пантелеймонівського монастиря, що коли вперше було оприлюднено «есфігменську гіпотезу», його представники висловлювали здивування такими вільними трактуваннями. А вже після появи нових редакцій есфігменського житія архіваріуси святогірської обителі отці Азарій (Попцов) і Матвій (Ольшанський) доволі різко прокоментували, зокрема, інтерпретацію з іменем ігумена, котрий здійснив постриг святого Антонія. Греки називали того «Феоктистом», як і раніше, але цього разу вже «другим». Ім'я це було запозичене з реального акта обителі Есфігмен та Ксилургу за 1030 р., де згадувалися імена їхніх ігуменів – Феоктист і Феодул⁶³. Обурені маніпуляцією, автори запитували: «Так чому ж тоді старцем, який постриг преподобного, не може бути згаданий у цьому ж акті руський ігумен Феодул?!»⁶⁴.

Ще один афоніт ієросхимонах Сергій (Веснін, «Святогорець») в упорядкованому ним путівнику по Афону скептично висловився про «есфігменську гіпотезу» й навіть як альтернативу руський переказ про обитель Ксилургу⁶⁵. Стосовно нової редакції есфігменського житія Антонія він писав, що і в такому вигляді «викладені в ньому відомості не дають віри, що преподобний Антоній дійсно подвизався в Есфігмені»⁶⁶.

Загальноафонський переказ, відображений у пам'ятках агіографії та іконопису, також ніколи не відносив Антонія Печерського до Есфігменського монастиря. Одним із таких свідчень стала ікона «Собор усіх преподобних отців, які у Святій Горі Афонській просіяли», написана 1859 р. в румунському скиті Продром. Тут преподобних зображено біля тих обителі, в яких вони подвизалися. Характерно, що на образі святих Есфігменського монастиря бачимо преподобного Афанасія Нового (XIV ст.), святителя Григорія Паламу (XIV ст.), преподобного Даміана (XIV ст.), новомучеників св. Агафангела (Смирна, помер 1819 р.) та св. Тимофія (Адріанополь, помер 1820 р.). Антонія тут немає. Однак його зображення присутнє на цій самій іконі біля руської святогірської обителі⁶⁷.

Крім того, ще А.Муравйов (1806–1874 рр.), автор «Листів зі Сходу»,

⁶¹ Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – С.225–228, 293–296.

⁶² Путеводитель по Св. Афонской Горе. – Санкт-Петербург, 1867. – С.154–158; Путеводитель по Святой Горе Афонской. – Москва, 1895. – С.211.

⁶³ Акты русского на Святом Афоне монастыря... – С.3–5, 6, прим.5.

⁶⁴ Там же. – С.6, прим.5.

⁶⁵ Див.: Путеводитель по Святой Горе Афонской. – Москва, 1895. – С.73.

⁶⁶ Афонский Патерик, или Жизнеописания святых, на Святой Афонской Горе просиявших. – Ч.2. – Москва, 1897. – С.77 (сноска).

⁶⁷ Алексий (Корсак). Русь и Афон: Преподобный Антоний Киево-Печерский – основатель афонского подвижничества на Руси // Афон и славянский мир: Мат. междунар. науч. конф., посвящ. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Киев, 21–23 мая 2015 г. – Русский Свято-Пантелеимонов монастырь на Афоне, 2014. – Сб.3. – С.24.

звернув увагу, що на старовинній іконі «Всі святі афонські», побаченій ним у Синодальній залі Протату, він не знайшов преподобного Антонія серед есфігменських подвижників⁶⁸. Це у черговий раз підтверджує, що загально-афонський переказ нічого не знав про його «есфігменске минуле»⁶⁹. Саме російський мандрівник, котрий захопився «есфігменською легендою», був одним із перших, хто сприяв її поширенню в Росії. У своїх нотатках він повідомляв, що цей переказ про Антонія вперше став відомим від есфігменського ігумена Агафангела, «який збирав милостиню для своєї обителі» в Росії⁷⁰. За словами А.Муравйова, «дивно, що ніхто з наших про нього нині не писав. [...] Яка байдужість тутешніх ченців, котрі могли б отримати з цього для себе багато користі. [...] До сих пір ні в яких описах Афону, і навіть у нещодавно надрукованому каталозі всіх святих афонських, ані словом не згадано про св. Антонія [...] На загальній іконі всіх святих афонських у Синодальній залі Протату не прочитав його імені в лику угодників Божих, якими хвалиться лавра, між ними немає св. Антонія Печерського»⁷¹. А.Муравйов повідомляв, що, за словами есфігменських ченців, він дізнався про існування складених якимось отцем Іаковом житія й нової служби Антонієві Печерському та попросив, щоб йому їх переписали⁷². Важливі свідчення подав А.Муравйов і про есфігменську печеру, яка приписується Антонію: «Печера ця настільки затісна, що ледь могла служити житлом одній людині. Інша, поряд із нею, із малим отвором для вікна, нещодавно оновлена одним російським пустельником Савою, котрий прожив тут 15 років»⁷³. При цьому автор зазначив, що, за свідченнями самих есфігменців, до будівництва над цією печерою нової каплиці на честь св. Антонія тут була інша – на честь св. Миколая⁷⁴.

Таким чином, навіть зі слів А.Муравйова стає очевидним пізнє походження як «есфігменської легенди», так і напівпечерної келії-грота на Самарській горі, яка приписується нині Антонієві Печерському. Власне, це й не печера, а невелике заглиблення-грот у скелі, абсолютно не придатне для проживання (у XIX ст. його було трохи розширено завдяки обнесенню цеглою та надбудові над ним каплиці). З огляду на часті зсуви у цій місцевості, такий грот не міг тут проіснувати тисячу років. Пізнє рукотворне розширення цього заглиблення та стилізація його під печеру помітні неозброєним оком. Стик між кам'яною прибудовою і природним матеріалом чітко видно по центру об'єкта, тож якщо не зважати на прибудову, то від «печери» залишиться лише невелике заглиблення у скелі не більше 1 м у глибину і 3 м завширшки.

Окрім А.Муравйова, місцевість, де розташована ця печера на Самарській горі, докладно описували В.Григорович-Барський та єпископ Порфирій (Успенський). При цьому перший, говорячи про тутешні келії грецьких

⁶⁸ *Муравьёв А.Н.* Письма с Востока в 1849–1850 гг. – С.210.

⁶⁹ *Алексий (Корсак).* Русь и Афон: Преподобный Антоний Киево-Печерский – основатель афонского подвижничества на Руси. – С.23–44.

⁷⁰ *Муравьёв А.Н.* Письма с Востока в 1849–1850 гг. – С.209.

⁷¹ Там же. – С.209–210.

⁷² Там же. – С.212–213.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же. – С.211–212.

самітників, ані словом не згадав про Антонія⁷⁵. Як справедливо зауважив архімандрит Антонін (Капустін), «чи можливо уявити, щоб настільки допитливий і багатослівний киянин не повідомив усій Росії про такий важливий переказ, якби він у його часи був відомий в обителі?»⁷⁶.

Згідно зі свідченнями єпископа Порфирія (Успенського), за часів настоятельства в Есфігмені ігумена Феодорита (1804–1805 рр.) на місці майбутньої «печери преподобного Антонія» стояли чотири – п'ять келій, в яких жили грецькі самітники, однак нинішньої печерної келії тоді ще не було. У 1846 р. він уже не застав згаданих келій – їх розібрали й перенесли в інше місце. Нинішня ж келія з церковкою та гротом, стилізованим під печеру, облаштована лише в 1849 р. Під час повторного відвідування Афону в 1858 р. Порфирій спеціально приходив подивитися на цю споруду. Про «есфігменську гіпотезу» він відгукувався доволі категорично: «Під час перебування мого в Есфігмені вже подекували ченці, що на Самарійській горі (нібито) жив деякий час у печері наш преподобний Антоній Києво-Печерський. Я здогадався, що есфігменіти, котрі просили надати їм дозвіл на збирання милостині в Росії на відновлення їхньої ветхोї й зубожілої обителі, вигадали або вві сні побачили перебування в них цього Антонія, щоб ім'ям його задобрити нас і схилити до щедрих пожертв»⁷⁷.

Критично оцінюючи «есфігменську легенду», С.Голубинський наголошував, що Антоній, найімовірніше, постриг приймав на Афоні саме в руському монастирі⁷⁸. Аналогічної думки дотримувалися дослідники афонської спадщини В.Мошин, А.Тахиаос та ін. Як писав останній, «коли на Афон прибув святий Антоній, руське чернецтво вже набуло там певних традицій. Приїхавши на Афон, святий Антоній виявив там повністю сформований руський монастир, в якому й зупинився, відвідавши перед тим, імовірно, інші обителі, де були слов'янські монахи»⁷⁹. П.Толочко вважає, що «саме тут (у Ксилургу – С.Ш.) прийняв постриг родоначальник давньоруського чернецтва [...] Звідси він переніс афонський чернечий устав на Русь, заснувавши в Києві за афонським зразком Печерський монастир»⁸⁰.

Безумовно, як і будь-який прочанин, Антоній Печерський напевно відвідав усі афонські обителі, зокрема Есфігмен, Іверон, Зограф, Велику лавру та ін. Про це ми маємо чітку вказівку в «Повісті временних літ», де повідомляється, що він обійшов усі тамтешні монастирі⁸¹. Тому кожен із них, частково, може вважати, що Антоній бував в їхній обителі. Духівник афонського Пантелеймонівського монастиря ієромонах Макарій (Макієнко) зазначає, що «між цими переказами немає ніякої суперечності, адже відомо, що

⁷⁵ Второе посещение святой Афонской горы Василием Григоровичем-Барским... – С.224–225.

⁷⁶ Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – С.228, 296.

⁷⁷ Порфирий (Успенский). Первое путешествие в афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. – С.243–244.

⁷⁸ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – С.570–571.

⁷⁹ Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.16.

⁸⁰ Толочко П.П. Слово директора Института археологии НАН Украины // Афонское наследие. – Вып.1/2. – К.; Чернигов, 2015. – С.7.

⁸¹ Повесть временных лет. – С.68.

преподобний двічі бував на Святій Горі»⁸². Водночас якщо на момент перебування Антонія на Афоні тут уже існував руський монастир (а акт від 1016 р. не залишає у цьому сумнівів), то з цього випливає, що своє основне чернече навчання він усе ж таки проходив під началом не грецьких, а руських святогірських старців (причиною міг бути й мовний бар'єр, до речі, характерний для слов'янського афонського чернецтва донині).

Про те, що Антоній Печерський на Афоні приймав постриг від руського, а не від грецького ігумена, можуть свідчити і слова останнього, звернені до ченця перед поверненням того на Батьківщину: «Іди в Русь знову, і хай буде на тобі благословення Святої Гори, бо од тебе мнозі черньци мають стати»⁸³. Отже Антоній не з власної волі залишив Афон, але за наполяганням обізнаного зі станом чернецтва в Русі ігумена, котрий глибоко переживав за його долю⁸⁴. На підставі цього можемо припустити, що й сам він був руського роду (якби ігумен був греком, то навряд чи він турбувався б про чужу йому країну більше, ніж про своє братство, вимагаючи від здібного учня покинути монастир та повернутися додому). І якщо під актом від 1016 р. стоїть підпис руського святогірського ігумена Герасима⁸⁵, а в акті від 1048 р. згадується ксилургійський ігумен Іоанникій⁸⁶, то можемо припустити, що хтось із них і був тим старцем, який постриг і відправив Антонія на Батьківщину. А якщо спиратися на кассіанівську редакцію «Киево-Печерського патерика», де йдеться про дві подорожі Антонія на Афон, то можна вважати, що обидва ці ігумени – Герасим та Іоанникій – у різний час двічі відправляли його в Русь.

«Материнський» храм усієї Русі

Соборний храм руської афонської Успенсько-Богородичної обителі Ксилургу від свого заснування присвячений Успінню Богородиці. Як відомо, і закладений преподобним Антонієм після повернення з Афону Києво-Печерський монастир та його соборний храм також символічно були посвячені Успінню Божої Матері⁸⁷. Можна припустити, що це стало символічною проекцією першообразу – руської святогірської Успенської обителі та її соборного храму на Афоні. Таким чином, Антоній намагався перенести ідею сакралізації простору й на новонавернену київську землю, створити, так би мовити, «руську ікону» святого Афону як «уділу Божої Матері» в Русі. Тому не випадково саме Києво-Печерський монастир ще на світанку

⁸² *Макарий (Макиєнко)*. Русский монастырь на Афоне как фактор духовно-мистического влияния на Русь // Афонское наследие. – Вып. 1/2. – С. 18.

⁸³ Повесть временных лет. – С. 68.

⁸⁴ Києво-Печерський патерик / Вступ. текст, прим. Д.Абрамович. – К., 1931. – С. 16–17.

⁸⁵ *Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachryssanthou D.* Actes de Lavra. – P. 151–155.

⁸⁶ АРПМА. – Оп. 16. – Д. 3. – Ед. хр. А000400. – Л. 1–6.

⁸⁷ *Порфирий (Успенский)*. Указатель актов, хранящихся в обителях Святой Горы Афонской. – Санкт-Петербург, 1847. – С. 142; *Макарий (Макиєнко)*. Русский монастырь на Афоне как фактор духовно-мистического влияния на Русь. – С. 19–20; *Алексий (Корсак)*. Русь и Афон: Преподобный Антоний Киево-Печерский – основатель афонского подвижничества на Руси. – С. 34–44.

його становлення почали називати «трегім уділом Богоматері» та «руським Афоном». Як писав із цього приводу богослов протоіерей Лев Лебедев, «згідно з православним ученням, образ за допомогою своєї символічної подоби першообразу стає власником тих само благодатних енергій, що й першообраз, таємничо, але реально містить у собі присутність першообразу. Це стосується й образу архітектурного. У ньому можуть також діяти енергії першообразного... Розвиток і втілення цієї яви у зримих архітектурних образах та назвах різних місць – може бути, найбільш вражаюча особливість церковно-богословської й народної свідомості Русі»⁸⁸.

Не випадково в «Киево-Печерському патерику», наслідуючи афонську традицію, у контексті будівництва в Києві лаврського Успенського собору відзначається передача Печерської обителі та столярного міста під безпосередній патронат Божої Матері. «Хощу церковъ възградити Себѣ въ Руси, въ Києве... Прииду же и Сама видѣте церкви и въ ней хощу жити»⁸⁹, – передає руський літописець слова Богородиці, котра явилася зодчим головного лаврського храму. Завдяки такому посвяченню Божій Матері, уважає В.Ричка, столиця Русі сприймалася середньовічною суспільною свідомістю як богообраний і богохранимий град – дім Богородиці, як сакральний символ та серце Русі, забезпечуючи тим самим і духовну її єдність⁹⁰.

Таким чином, саме руський афонський Успенський монастир Ксилургу, найімовірніше, був тим «першообразним» центром сакралізації киеворуської землі, наслідуючи який, через духовну єдність і спорідненість із ним, на київських горах було створено «образ», «ікону» Святої Гори – Успенську Києво-Печерську лавру. Окрім того, у подальшому головний храм руської обителі на Афоні, вірогідно, послужив зразком для багатьох Успенських соборів, зокрема у Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському, Володимирі (на Клязьмі) та ін.

***

Отже саме руське святогірське чернецтво стало сполучною ланкою, яка поєднала охрещену Русь та Афон. Під впливом Антонія Печерського відбулося становлення Києво-Печерського монастиря – «розсадника» афонської спадщини, чернецтва, книжності. Від того часу Афон і його духовні традиції впродовж багатьох століть відігравали винятково важливу роль у розвитку духовності та культури українського народу, у формуванні містико-аскетичного образу східного християнства. Вирішальну роль у цьому відіграв святогірський Богородичний монастир, що дав Русі преподобного Антонія Печерського й багатьох інших подвижників.

⁸⁸ *Лебедев Л.* Богословие земли русской как образа Обетованной земли Царства Небесного // Тысячелетие Крещения Руси: Междунар. церк.-науч. конф. «Богословие и духовность». – Москва, 1989. – С.140–175.

⁸⁹ Киево-Печерський патерик. – С.6.

⁹⁰ *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.140.

REFERENCES

1. Artamonov, Y. (2001). K istorii Zhitiya Antoniya Pecherskogo. *Srednevekovaya Rus'*, (3). Moskva. [in Russian].
2. Bibikov, M. (2017). Russkiye monastyri na Afone i v Svyatoy zemle v svete novykh i maloizvestnykh istochnikov. *Rus' – Svyataya Gora Afon: tysyacha let dukhovnogo i kul'turnogo yedinstva. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya v ramkakh yubileynykh torzhestv, priurochennykh k prazdnovaniyu 1000-letiya prisutstviya russkikh monakhov na Svyatoy Gore Afon*. Moskva. [in Russian].
3. Kuzenkov, P. (2017). Svyataya Gora Afon v russko-vizantiyskikh otnosheniyakh IX–XV vv. *Rus' – Svyataya Gora Afon: tysyacha let dukhovnogo i kul'turnogo yedinstva. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya v ramkakh yubileynykh torzhestv, priurochennykh k prazdnovaniyu 1000-letiya prisutstviya russkikh monakhov na Svyatoy Gore Afon*. Moskva. [in Russian].
4. Lemerle, P., Guillou, A., Svoronos, N., & Papachryssanthou, D. (1970). Actes de Lavra. *Archives de l'Athos*. (5). Paris. [in France].
5. Makariy Makiyenko, iyerom. (2015). Russkiy monastyr' na Afone kak faktor dukhovno-misticheskogo vliyaniya na Rus'. *Afonskoye naslediyе: nauchnyy al'manakh*, 1–2. Kiev; Chernigov. [in Russian].
6. Moshin, V. (2002). Russkiye na Afone i russko-vizantiyskiye otnosheniya v XI–XII vv. *Iz istorii russkoy kul'tury*. II. 1. Moskva. [in Russian].
7. Parfeniy, Ageyev (2008). Skazaniye o stranstvii i puteshestvii po Rossii, Moldavii, Turtsii i Svyatoy zemle. 1. Moskva. [in Russian].
8. Rychka, V. (2005). Kyiv – druhyi Yerusalym (z istorii politychnoi dumky ta ideologii seredn'ovichnoi Rusi). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Rozov, N. (1963). Sinodal'nyy spisok sochineniy Ilariona – russkogo pisatelya XI v. *Slavia, časopis proslavanskou filologii*. (XXXII). Praha. [in Russian].
10. Shumylo, S. (2017). Pershyi davn'orus'kyi monastyr' na Afoni ta yoho zviazky z Kyivs'koiu Rusiu: 1000 rokiv. *The Athonite Heritage: the scientific anthology*, (5-6). Kyiv; Chernihiv. [in Ukrainian].
11. Shumylo, S. (2013). Uivlennia pro Kyiv yak “druhyi Yerusalym” v tserkovno-suspil'ni dumtsi Rusi-Ukrainy. *Iz Kyieva po vsii Rusi. Zbirnyk materialiv III vseukrains'koi naukovoї konferentsii, prysviachenoi 1025-littiu Khreshchennia Kyivs'koi Rusi, 25 lystopada 2013*. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Takhiaos, A. (2016). Nachalo dukhovnykh svyazey Rusi s Afonom: tysyacha let. *The Athonite Heritage: the scientific anthology*, (3-4). Kyiv; Chernihiv. [in Russian].
13. Tolochko, A. (2009). Klim Smolyatich posle nizverzheniya iz mitoropolii. *Khoroshiye dni. Pamyati Aleksandra Stepanovicha Khorosheva*. Novgorod; St.-Peterburg; Moskva. [in Russian].
14. Thomson, F. (1995). Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction. *Byzantinoslavica*. 56. [in English].
15. Zhylenko, I. (comps.). (2015). Antonii Pechers'kyi: Dzherela i materialy. Kyiv. [in Ukrainian].

SERHII SHUMYLO

Editor-in-Chief of the Anthology "The Athonite Heritage",
 Director of International Institute of the Athonite Legacy
 (Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.ua

RUTHENIAN DORMITION LAVRA ON ATHOS AND ANTONII OF THE CAVES

The birth of monasticism in Rus' occurred under the direct influence of the monasteries of Mount Athos. Shortly after the Baptism of Rus' on Mount Athos, an

ancient monastery in honor of the Dormition of the Mother of God, known as the Ksilurga, became a blacksmith for monasticism in Rus' and the center of Orthodox books, culture and enlightenment. Act of 1016 that was found in the archives of the Great Lavra testifies that at this time an ancient monastery already existed on Mount Athos, its rector was Herasym the abbot. The most abundant abode was acquired during the reign of Yaroslav the Wise the Kyiv Prince. This can be seen from the documents of 1030, 1048 and 1070 that have been preserved in the archives of the Panteleimon Monastery on Mount Athos. There is still no glorious information about the monastic vows of St. Antonii of the Caves on Mount Athos who was the founder of the Kyiv-Pechersk Lavra. At the same time, the study of the history of the Athos monastery Ksilurga gives reason to believe that it happened in this monastery that was "the father of ancient monasticism". That is why this monastery can rightly be considered "maternal abode" for monasticism of Rus'. Like the Kyiv-Pechersk Lavra, the Ksilourgou Monastery was dedicated to the Dormition of the Most Holy Mother of God, which also indicates a certain connection between these ancient monasteries. Under their influence, the tradition to devote central churches to the Dormition of the Most Holy Mother of God gradually spread throughout Rus'. In the act of 1048, Constantine IX Monomachos the Byzantine emperor called the Ruthenian Athos Monastery Ksilurga the "Tsar Lavra", having secured corresponding privileges for it. Documents of 12th clearly testify that natives of Rus' lived in this monastery. In particular, in the description of the property of the monastery Ksilurga of 1142, 49 "Ruthenian books" were mentioned, while the Greek books do not mention there. This indicates not only the nationality of the inhabitants of the monastery, but also one of their possible lessons – rewriting books.

Keywords: Athos, Ksilurga, Antonii of the Caves, Rus', Kyiv, monasticism, monastery.